

Протидія алкогольному узалежненню на Львівщині: історія та сьогодення

Юрій Володимирович ВИНТЮК¹, Ольвія Леонідівна ВИСОЦЬКА²

¹ Національний університет «Львівська політехніка», Львів.

E-mail: yurvin@ukr.net

² Львівський Національний університет ім. Івана Франка, Львів

E-mail: olviv@writeme.com

1. Вступ

Поряд з іншими видами uzалежнення алкогольне в наш час набуває дедалі більшого розповсюдження, що ставить під загрозу не лише здоров'я нації, її майбутнє, але й існування нашої держави. Проте, відповідно до непорушних природних та соціальних законів, чим більше поширюється якась загроза, тим більше наростає протидія їй. Для вирішення проблеми алкоголізації важливо вивчити наявний досвід, який накопичено в даній галузі, як в минулому, так і в наш час. Саме ця обставина зумовила актуальність даного дослідження.

Мета роботи: вивчення діяльності з протидії (профілактики та подолання) алкогольному uzалежненню на Львівщині, як в минулому, так і в роки незалежності України, її аналіз та узагальнення.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- зробити огляд стану справ з протидії алкоголізації в регіоні у часи до здобуття незалежності;
- зробити огляд стану справ з протидії алкоголізації в регіоні після здобуття незалежності та в даний час;
- підсумувати результати та зробити висновки з проведеної роботи.

Для вирішення першого завдання було зроблено огляд літератури з даного питання [1–11]; для вирішення другого необхідна інформація була здобута, головним чином, у результаті бесід та інтерв'ю з тими, хто займається даною проблемою. Для вирішення третього завдання було здійснено логічний аналіз зібраної інформації.

2. Історія руху з протидії алкоголізації на Львівщині

Рух з протидії алкогольному uzалежненню в нашому регіоні має свою історію. Так, перші Братства тверезості були створені на Галичині за почином кардинала Михайла Левицького ще у 1844 році. Тоді боротьбу з пияцтвом ініціювали прогресивні миряни під проводом духовенства. Вони звертали увагу на релігійно-моральний аспект, на те, що, як писав тоді у журналі «Відродження» Михайло Левицький, *«п'яниця тратить людську гідність, худобіє, стає неробою, а часто і злочинцем, шкідником та тягарем родини, громади і цілої спільноти»* [5, с. 7]. Практична робота Братств тверезості не висвітлюється в літературі з даної тематики, тому про їхню діяльність відомо не багато. Знаємо, що той, хто зголошувався вступити до Братства, привселюдно у церкві давав обітницю тверезості перед Богом, поклавши руку на Біблію, після чого його ім'я записували у спеціальну книгу.

Відомо також, що священники, які долучилися до даного руху, читали проповіді як про шкоду алкоголю, так і про користь тверезості, тобто проводили просвітницьку діяльність. Крім цього, як духовні особи, так і інші члени Братств проводили індивідуальну роботу з залежними від алкоголю, наvertsали до тверезого способу життя. Нерідко священники також практикували зцілення молитвою від цієї недуги. Початок було покладено, проте відразу масового поширення даний рух не набув.

Заснований тоді тверезницький рух набув великого розповсюдження у 80-х роках ХІХ ст., завдяки активній підтримці Львівського митрополита Йосифа Сембратовича. У 1874 році він пише і видає послання до українських священників, в яких переконає, що пияцтво є страшним нещастям для нашого народу, та закликає до боротьби з цим лихом. Він спонукає священників до створення при церквах Братств тверезості. Його заклик підняв могутню хвилю боротьби за тверезість: за даними 1888 року, три чверті українських парохій мали Братства тверезості [5, с. 7–8]. Цікаво, що фінансувався цей масовий рух теж, головним чином, громадянами: кожен, хто долучився до нього, гроші, які раніше витрачав на тютюн чи алкоголь, віддавав на боротьбу з всенародним лихом.

Подальшого розвитку антиалкогольний рух на Львівщині отримувати на початку ХХ ст., коли за почином молодого вчителя Олександра Гарасевича гурток прогресивно настроєних молодих людей, що працював у «Просвіті», у 1908 році заснував у Львові протиалкогольне

і протинікотинове товариство «Відродження». Разом з цим починається новий етап боротьби за тверезість у нашому краї [5, с. 8]. Основною відмінністю даного товариства від Братств тверезості була та, що його діяльність носила світський характер. Товариство розгорнуло активну діяльність за поширення тверезості в регіоні, дієву підтримку йому надавав український єпископат, зокрема, митрополит Андрей Шептицький. Антиалкогольна та антинікотинова робота «Відродження» тривала до 1939 року, коли діяльність цього та інших громадських товариств Галичини була заборонена радянською владою.

За радянської доби на Львівщині, як і скрізь на теренах Радянського Союзу, теж проводилася антиалкогольна робота, переважно відповідальними за цю ділянку державними структурами (та, іноді, поодинокими ентузіастами). Проте ні антиалкогольна пропаганда та агітація серед різних верств населення, ні медичні способи та методи протидії алкоголізму тих часів не відзначалися високою ефективністю. Проводили таку роботу в основному лікарі-наркологи, що працювали у державних медичних установах; до цього слід додати роботу медиків-тверезників, якими опікувалася міліція; та примусове «ув'язнення» тих, хто «зловживав» алкоголем, у лікувально-трудовах профілакторіях. Про масовий громадський рух за тверезість, залучення до нього широких верств населення, ще й фінансування його за рахунок громадян, як це було в недалекому минулому, тут не могли навіть мріяти...

Не можна сказати, що тодішня влада не усвідомлювала необхідності вирішення проблеми алкоголізації, проте проголошена наприкінці доби соціалізму «боротьба з пияцтвом та алкоголізмом» виявилася фікцією і не дала бажаних результатів [7]. З розпадом Радянського Союзу наявна недосконала система протидії алкогольному uzалежненню припинила своє існування.

3. Протидія алкогольному uzалежненню в часи незалежності

Після завоювання нашою державою незалежності все перебувало в занепаді, тому, не очікуючи на будь-яку допомогу, роботу почали налагоджувати ентузіасти. Так, у 1992 році у Львові було створено ініціативну групу (яку зібрали Оля Сидоренко та Світлана Вдовіна), котра поставила собі за мету перейняти досвід роботи товариств Анонімних Алкоголіків (АА), які вже декілька десятиліть успішно діяли у різних країнах світу, і поширити його в регіоні, створивши аналогічні товариства. Для цього було налагоджено контакти з відповідними орга-

нізаціями, що займаються налагодженням діяльності таких товариств, у Польщі, в Варшаві. Саме там було пройдено навчання (ведучих груп психологічної підтримки), запозичено досвід організації діяльності АА та отримано необхідну літературу; а невдовзі було організовано групи у Львові, перша з яких почала діяти у лютому 1994 року при Львівському обласному клінічному наркологічному диспансері. На початку руху ведучими груп були професійні психологи, згодом, у міру накопичення досвіду самими учасниками, вони були усунені від роботи, а їх замінили ведучі зборів.

Невдовзі також було налагоджено випуск спеціальної літератури на дану тематику, передусім перекладеної з інших мов: англійської та польської, що дозволило надати рухові АА більшого розповсюдження.

До кінця 90-х років у Львові та області вже діяло десять громад АА, а також одна для надання допомоги співузалежним (членам родин алкоголіків) і одна громада АН. Як відомо, такі товариства проводять регулярні зібрання, працюють за Програмою 12 кроків. На зібраннях ведуть роз'яснювальну роботу: про основні засади діяльності АА, можливості та досвід подолання алкогольного uzалеження, працюють над окремими кроками програми, традиціями тощо. Практикують наставництво та активно займаються взаємодопомогою, шанують традиції. Інформації про свою діяльність не поширюють, залучення нових членів відбувається в основному через самих учасників таких зібрань. Приміщення для діяльності їм надають переважно релігійні установи різних конфесій: як церкви, так і костели.

Дуже перспективною і багатообіцяючою була також спроба відновити діяльність товариства «Відродження», зроблена наприкінці 90-х років. Цю ідею виношував і пропагував відомий львівський борець з алкоголізацією, публіцист і громадський діяч Юрій Кирик, її схвалив голова УГКЦ, кардинал Гузар, за його підтримки було зроблено перші кроки з відновлення діяльності товариства. Проте, незважаючи на це, навіть після кількох років роботи у цьому напрямку відновити «Відродження» так і не вдалося, відтак за кілька років ці спроби було припинено.

Приблизно у цей же час у Львові було відкрито приватну наркологічну амбулаторію, яка діяла багато років, проте згодом через труднощі специфічного характеру була закрита і зараз не діє.

Цікавою також була ініціатива ентузіастів організувати діяльність постійно діючого лекторію з антиалкогольної тематики (як для молоді,

так і для узалежнених, обмін досвідом ведучих груп тощо), що почав роботу при соборі Домініканів. Перші лекції викликали чималий інтерес і зібрали чимало людей, проте, з різних причин, він невдовзі припинив своє існування.

Іноді до вирішення проблеми долучалися також народні цілителі та екстрасенси. Так, у 90-х роках у Львові неодноразово виступав із сеансами демонстрації можливостей впливу на психіку людини, у т. ч. і з метою зцілення, екстрасенс із Чернівців Приходько. Відомо, що його сеанси для бажаючих позбутися алкогольного узалежнення (які здійснювалися індивідуально) виявилися успішними, ці люди протягом багатьох років більше не вживали спиртного. Як саме він цього досягнув ні сам екстрасенс, ні ті, кому він допоміг вивільнитися від узалежнення, не розголошують.

Протягом останніх двох десятиліть, як і сьогодні, робота з протидії алкоголізації у Львові та в області ведеться силами різних державних та недержавних структур у кількох напрямках. Наведемо їх огляд, а також коротку характеристику їхньої діяльності.

1. Державні медичні заклади наркологічного профілю. Головною з таких установ є Львівський обласний клінічний наркологічний диспансер, який проводить роботу в кількох напрямках: профілактика вживання алкоголю та наркотиків, як серед підлітків та молоді, так і серед дорослих; а також здійснює детоксикацію, лікування та реабілітацію узалежнених. Профілактична робота проводиться в основному в молодіжному середовищі, переважно в навчальних закладах міста та області — це лекції, тренінги, індивідуальна робота, у т. ч. з батьками учнів шкіл чи ПТУ. Проте основна робота працівників диспансеру — це лікування узалежнених. Примусове лікування тепер не застосовується, тому тим, хто добровільно звертається за допомогою, забезпечують повну анонімність. Лікування відбувається стаціонарно або в поліклінічних відділеннях, як медикаментозне так і психологічне. Однак, оскільки статистичні дані про роботу даного закладу є закритою інформацією, з'ясувати ні кількість узалежнених, що звертаються за допомогою, ні можливості установи в наданні допомоги, ні її ефективність неможливо.

Аналогічну роботу проводить наркологічне відділення Львівської обласної психіатричної лікарні.

Крім названих установ, при державних лікувальних закладах та поліклінічних відділеннях міста діють т. з. «Клініки, дружні до мо-

лоді», в яких лікарі надають всеможливу допомогу бажачим, у т. ч. і з подолання узалежнень.

2. Товариства АА. За наявною інформацією, на сьогодні їх налічується вісім, шість із них діють у різних районах Львова та два в області (сmt. Винники і м. Стрий). Всі вони мають чималий досвід роботи, діють в основному в приміщеннях при храмах. Згідно з базовими положеннями організації таких товариств, зібрання їхніх членів є закритими, ніякої інформації про свою діяльність вони не поширюють, ніякої допомоги ні від кого не просять і рекламно-інформаційною чи пропагандистською діяльністю не займаються. Тому про те, що відбувається на зібраннях таких товариств, відомо, головним чином, зі спеціальної літератури (див., напр. [1, 2, 5] та ін.). Залучення нових потенційних членів відбувається переважно через самих учасників зібрань; також інформацію про осередки товариства розповсюджують соціальні служби.

3. Громадські організації, хоч і не дуже активно, проте теж займаються даною проблемою. Передусім це ЛМГО «Дорога», а також ГО «Посол Плюс», БФ «Салюс»; іноді такі акції проводить ЛМГО «Осе-ля» та деякі інші. Для здійснення своєї діяльності ці організації займаються фандрайзерською діяльністю, отримують фінансову допомогу та всеможливі гранти. При наявності такої підтримки, переважно з-за кордону, вони проводять всеможливі акції, у т. ч. з протидії алкогольному uzалежненню. Проте, така допомога є непостійною, і тому, як тільки кошти закінчуються, їхня робота припиняється, а ефективна протидія лихові потребує постійних зусиль.

Регіональне відділення ВГО «Твереза Україна» у Львові в даний час тільки налагоджує свою роботу.

Чималий внесок у виховання та пропаганду тверезого способу життя роблять також інші громадські організації: серед дітей та молоді — «Пласт», що займається патріотичним вихованням; серед дорослих — Клуб велотуристів – друзів природи «Рух» та інші спортивні, туристичні та патріотичні організації.

4. Релігійні організації. Найбільше зусиль у цьому напрямку робить УГКЦ. Так, у Львові при шпиталі ім. Андрея Шептицького діє Центр духовної і психологічної підтримки uzалежнених від алкоголю, наркотиків та членів їх родин. У місті також діє Центр духовної та соціальної підтримки родин при Фонді Святого Володимира, який, хоч і не спеціалізується на протидії uzалежненням, надає різноманітну до-

помогу потребуючим, у т. ч. членам сімей алкоголікiв, що страждають вiд пияцтва: жiнкам та дiтям.

iнодi до роботи долучаються також iншi релiгiйнi громади, наприклад, досить активно протягом ряду рокiв її здiйснює Євангелiстська церква. Передовсiм вони проводять профiлактичну роботу з запобiгання рiзним видам узалежнень серед пiдлiткiв та молодi: влаштовують тематичнi акцiї, проводять дискусiї, надають консультацiї тощо.

Важливою дiлянкою цiєї роботи є вiдновлення дiяльностi при церквах Братств тверезостi [9].

5. Соцiальнi служби. Державнi соцiальнi служби iнодi теж долучаються до протидiї алкогольному узалежненню. Найбiльша з таких установ — Львiвський мiський центр соцiальних служб для сiм'ї, дiтей та молодi. Дана установа безпосередньо не займається подоланням алкогольного узалежнення, основний напрям її роботи — надання допомоги тим сiм'ям, якi перебувають у складних життєвих обставинах, передовсiм багатодiтним i малозабезпеченим. Важливою складовою роботи центру є протидiя насильству в сiм'ях, у т. ч. алкогольно узалежнених осiб; вiдтак працюючи центри надають пiдтримку сiм'ям, переважно з дiтьми, якi потерпають вiд вживання алкоголю її членами. Саме їхнi працюючи нейтралiзують, переконують пройти лiкування, скеровують до фахiвцiв. Тобто ведеться боротьба з наслiдками вживання алкоголю у неблагополучних сiм'ях та їх подолання. Вiдповiдно, працюючи установи виконують важливу частину роботи з протидiї алкоголiзацiї, оскiльки фахiвцi закладiв, що проводять лiкування узалежнених, цим не займаються.

Центр проводить також профiлактичну роботу: рекламнo-iнформацiйну, в школах та ПТУ — це вiдеолекцiї, тренiнги та iн.; крiм цього, проводить щорiчнi тренiнги для соцiальних педагогiв шкiл м. Львова та закладiв профтехосвiти. Вiддiлення центру дiють у всiх шести районах мiста.

Деякi акцiї з протидiї узалежненню iнiцiює, до iнших долучається кафедра Соцiологiї та соцiальної роботи Нацiонального унiверситету «Львiвська полiтехнiка», яка готує кадри для соцiальних служб. Саме тут вивчено досвiд протидiї алкогольному узалежненню в товариствах АА, вивчено та апробовано методики А. Карра та Г. Шичко. Проте, на жаль, на сьогоднi практичного застосування цi методики в нашому рeгiонi не мають. Проте, студенти, що навчаються тут за спецiальнiстю «Соцiальна робота», не тiльки слухають спецкурс «Протидiя узалеж-

ненням», пишуть курсові та дипломні роботи з даної тематики, а також проходять практику в різних (як державних, так і громадських) організаціях, де отримують практичні навички такої роботи. Все це дає підстави сподіватися, що ефективні та перевірені часом методи подолання алкоголізації невдовзі будуть застосовуватися і в нашому регіоні.

6. Окремі ентузіасти. До сьогодні чималий внесок у вирішення проблеми роблять окремі особи. Це і члени першої ініціативної групи, яка розпочала рух АА в нашому регіоні: Оля Сидоренко, Світлана Вдовіна, Світлана Гринчишин та ін. Також ті, хто згодом долучився до справи: Володимир Кривдик, Тарас Кушнір (в основному займаються налагодженням діяльності та опікуються АА), Роман Прочко (проводить як індивідуальну роботу, так і терапевтичні табори для uzалежнених); результативно працює в даній сфері також Юрій Кирик (проводить індивідуальну роботу з uzалежненими, не використовує ні один із відомих методів вивільнення від uzалежнення, хоча і заперечує те, що має свій власний) та ін. Крім цього, всі вони проводять велику інформаційну, агітаційну та пропагандистську роботу. На жаль, у невеликій за обсягом публікації не можна загадати про всіх та їхні здобутки, хоча саме ентузіасти і сьогодні вносять чималу долю у спільну справу протидії алкогольному uzалежненню.

Необхідно також згадати і Юрія Панишко, який, хоча і не займається безпосередньо протидією uzалежненню, із 2000 року видає журнал «Здоровий спосіб життя» (його власний проект, збірник наукових статей), який нерідко публікує статті з різних питань подолання uzалежнень, алкогольного у т. ч. Саме це видання вже багато років не тільки поширює необхідну інформацію, але й фактично об'єднує тих, хто цікавиться даною проблемою, залучає до роботи нових членів.

7. Сільські громади. Нерідко до боротьби з вживанням алкоголью у власних селах долучаються сільські громади краю. Вони теж не сподіваються на будь-яку підтримку, і мають свої, перевірені часом способи вирішення проблеми. В основному селяни займаються викоріненням самогоноваріння, а також наверненням на шлях тверезості злісних прихильників зеленого змія за підтримки місцевих священиків. З власної ініціативи селяни на загальному сході громади вирішують зайнятися викоріненням пияцтва та алкогользму, щоб зберегти сім'ї, врятувати дітей та дорослих від зла, що його несе оковита. Отримавши благословення, вони у свято після служби в церкві разом зі священиком ідуть хресною ходою селом, несуть освячений хрест, співають молитви

та релігійні гімни. Зупиняються біля кожної оселі, де женуть самогон або ж полюбляють алкоголь. Гуртом викликають господарів і від імені Спасителя Ісуса Христа та громади просять їх відмовитися від гріховної пристрасті, во ім'я Господа та власного спасіння, блага близьких та їхніх дітей. Той, хто погоджується, виходить до всіх, привселюдно кається — стає на коліна, священник читає над ним молитву — а потім кладе руку на хрест і клянеться більше не гнати самогон або ж не причащатися до алкоголю. Усвідомлюючи власний гріх та зло, що він чинить оточуючим, передусім найближчим людям, ніхто не осмілюється йти проти волі Господа та громади. Хоча дане явище не досліджується, іноді про такі акції повідомляють місцеві ЗМІ.

4. Результати та висновки

Виконана робота не дає підстав зробити повноцінні узагальнення, що впливають із наявного стану справ, оскільки для цього потрібно провести повномасштабне аналітичне емпіричне соціологічне дослідження. Крім цього, потрібно здійснити також повноцінне психологічне дослідження для виявлення наявних соціально-психологічних чинників, що сприяють появі алкогольного uzалежнення чи протидіють йому, у т. ч. мотивів вживання алкоголю, індивідуально-психологічних особливостей тощо. Необхідно також з'ясувати, наскільки розповсюджене в даний час це явище, яка кількість людей потребує допомоги і чи здатні допомогти всім бажаючим наявні структури, що її надають.

Проте результати проведеної роботи дають змогу констатувати наступне:

- людина, що має uzалежнення і вирішила його позбутися, має змогу отримати як інформаційно-консультаційну, так і будь-яку іншу кваліфіковану допомогу від фахівців, що займаються подоланням uzалежнень, у різних закладах, як державних, так і недержавних, із використанням для цього різних способів та методів;
- незважаючи на те, що структур та організацій, які надають допомогу uzалежненим, існує доволі багато, цього не достатньо для подолання алкоголізації у скільки-небудь помітних масштабах, причому допомога, що надається, теж не завжди є ефективною;
- у даний час наявний, скоріше за все, кволий і хаотичний, а не потужний, злагоджений і цілеспрямований рух із алкоголізації, що теж зумовлює неспроможність вирішити дану проблему наявними силами та засобами на сучасному етапі;

- найбільшого клопоту, як тим, хто займається протидією алкогольному uzалежненню, так і суспільству, завдають не ті uzалеженні, що звертаються за допомогою (оскільки становлять незначну частину порівняно з усіма узалежненими від алкоголю), а ті, хто не хоче позбутися uzалежнення, і далі продовжує вживати алкоголь; саме цей, найважчий контингент, дуже мало охоплений будь-якими формами роботи з протидії алкогольному uzалежненню;
- корінь проблеми, як і раніше, становлять ті соціальні умови, що сприяють виникненню та поширенню вживання алкоголю, тому для повного подолання даного явища лише роботи з узалежненими від алкоголю явно недостатньо; проте саме ця ділянка роботи найменше освоєна борцями за тверезість та прогресивно налаштованою громадськістю.

Відтак, потрібна подальша велика робота всіх структур та організацій у цьому напрямку.

Проведена робота дає підстави зробити наступні **висновки**:

- Робота з протидії алкогольному uzалежненню на Львівщині сьогодні перебуває, як і інші соціальні інститути в державі, у стані затяжного та болісного становлення. Незважаючи на певні успіхи, до вирішення даної проблеми ще надто далеко.
- Для активізації даної роботи необхідна її державна підтримка на всіх рівнях. Вона повинна виражатися у реалізації програм, на загальнодержавному рівні, зокрема, профілактики вживання алкоголю серед підлітків та молоді, а також вирішення нагальних соціальних проблем, які породжують дане явище.
- Потрібно організувати та систематично проводити наукові дослідження з виявлення причин алкогольного uzалежнення у сучасних умовах, розробки, апробації і впровадження методик вивільнення від нього тощо.
- Потрібен реабілітаційний центр для алкогольноuzалежнених осіб, в якому можна було б налагодити роботу фахівців з протидії алкогольному uzалежненню, на всіх рівнях та серед різних контингентів населення.
- Необхідною є також координація зусиль усіх сил, що займаються протидією алкогольному uzалежненню, не тільки для проведення

спiльних акцiй, але й для налагодження єдиної, систематичної i цiлеспрямованої роботи в даному напрямку.

Загалом, можна констатувати, що робота з вивчення досвiду протидiї алкогольному узалежненню на Львiвщинi потребує подальшого продовження.

- [1] *Гамiльтон Б.* Початок в АА: Життя у тверезостi / Пер. з англ. Ю. Кирик. — Львiв: Свiчадо, 2005. — 224 с.
- [2] *Додзюк А., Камецький В.* Вирватись з пастки: Простi розмови про згубну пристрасть / Пер. з польс. З. М. Найди. — Львiв: Iнiцiатива, 1996. — 216 с.
- [3] Iсторiя Боротьби УГКЦ проти пияцтва [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.sober-way-of-life.org.ua/index.php?view=article&id=1>
- [4] Iсторiя тверезницького руху [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.tvereza.info/sobriety/history/sobermovements.html>
- [5] *Кирик Ю.* Алкоголь: Як вирватись iз зачаркованого кола. — Львiв: Свiчадо, 2007. — 128 с.
- [6] *Лаба В.* «Не пийте, хлопцi», — Вкраїна просить. Iсторiя боротьби галицьких українцiв за своє духовне визволення. Ч. 2. — Львiв, 2000. — 87 с.
- [7] *Латиш Ю.* Антиалкогольна кампанiя в УРСР на початку Перебудови // Питання iсторiї України. — Чернiвцi, 2010. — Т. 13. — С. 76–80.
- [8] *Мельничук Н.* Пастка для розуму. — Львiв: Каменяр, 1989. — 85 с.
- [9] *Пастернак О.* Українська Греко-Католицька Церква відроджує рух «За тверезість життя». // Духовність [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.dukhovnist.in.ua/uk/nevydymi-peremohy/87-vidnajdeno-duhovnuzbroju.html>
- [10] Роль греко-католицького духовенства в боротьбi за тверезість [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.laityugcc.org.ua/myrjany_church_uk/articles/the-role-of-greek-catholic-clerigy-in-struggle-for-sobriety.html
- [11] *Савчук Б.* Корчма: Алкогольна полiтика i рух тверезостi в Захiднiй Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. — Івано-Франкiвськ, 2001. — 248 с.